

Міністерство освіти України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ЛИМАН СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ
МЕДИЦИСТИКА В УКРАЇНІ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.
/1880 – 1917 рр./

Спеціальність 07.00.03 – всевітня історія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпропетровськ – 1994

НВ 23/24

Робота виконана на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків Харківського державного університету.

Науковий керівник - кандидат історичних наук, доцент
МИТЯЄВ А. І.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ІВШІН П. С.

кандидат історичних наук, доцент
КОХЕЛЯКІН П. Г.

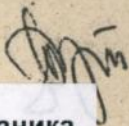
Провідна організація - Харківський державний інститут культури

Зехист відбудеться "2" березня 1994 р. о 13 го-
дині на засіданні спеціалізованої ради К 053.24.08 при Дніпропет-
ровському державному університеті /320070, м. Дніпропетровськ,
пр. Гагаріна, 72 /.

З дисертації можна ознайомитись в бібліотеці Дніпропетровсь-
кого державного університету.

Автореферат розісланий "2" лютого 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради
доцент

Л. С. ТУТИК

ЛННБ України ім. В. Стефаника

00778969 (3)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність тем дослідження. І грудня 1991 р. на Всеукраїнському референдумі народ України висловився за створення незалежної держави. Почалась нова епоха української історії. Поряд з розвитком державності України розгортається процес становлення й української історичної науки, яка нарешті повинна звільнитися від властивого в радянський час партійно-державного втручання й керуватися лише вимогами наукової творчості. Звичайно цей процес вимагає врахування як позитивного, так і негативного досвіду минулого, а це неможливо без вивчення історії, історичної науки в Україні в цілому, а також окремих її галузей, зокрема медієвістики, у тому числі тієї частини, предметом якої є середньовічна історія зарубіжних народів.

Але перш ніж узятися за створення узагальнюючої праці з історії медієвістики в Україні, конче необхідні попередні дослідження окремих питань: наукової спадщини видатних медієвістів, стану історико-медієвістичних досліджень у наукових установах та регіонах України, нарешті розгляд етапів розвитку в них медієвістики тощо.

Предметом даної дисертації і є спроба висвітлити розвиток історіографії середньовічної історії зарубіжних країн у наукових центрах України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Адже цей період одержав у радянській історіографії найбільш деформоване висвітлення. Оскільки саме в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. на території Російської імперії поширювався марксизм, радянські історики були змушені, виконуючи соціальне замовлення, перебільшувати його вплив на історичну науку того часу. Внаслідок цього серйозні наукові праці тих істориків, які в політичному і методологічному відношенні були відкритими противниками марксизму, нерідко або замовчувались, або значення їх наукових здобутків принижувалося і навпаки; заслуги тих дослідників, які ставилися до нього дояльніше, перебільшувались. А між тим, наукове визначення й об'єктивна оцінка цього завершального етапу розвитку вітчизняної медієвістики в дошовтєву епоху мають особливо важливе значення для критичного осмислення стану історіографії середньовічної історії у наступний, радянський період, а отже, й для успішного становлення сучасної історичної науки в Україні.

Хронологічні рамки даної дисертації – 1380 – 1917 рр., бо саме з початку 80-х рр. ХІХ ст. до 1917 р. в силу цілого ряду причин політичного, академічного, методологічного характеру у вітчизняній медієвістиці наступив новий етап розвитку. На початку 80-х

рр. XIX ст. у Російській імперії склалася особлива політична ситуація, коли після вбивства Олександра II почався час контрреформ. Це зачепило і сферу вищої освіти. Новий університетський статут 1884 р., що проіснував до 1917 р., потягнув за собою заходи, які обмежували свободу викладання.

У 80-ті рр. пануюче становище у методології зайняв позитивізм, тоді як у попередній час він не одержав у вітчизняній медієвістиці такого широкого розповсюдження.

Нарешті, початок 80-х р. для медієвістики в Україні був певною мірою тією межею, яка відділяла старе покоління вчених, котрі створили основні праці у 60 - 70-х рр. XIX ст. /М.С.Дринов, І.В.Лучицький, В.К.Надлер, Ф.І.Успенський, Ф.Я.Фортинський/, від нового покоління, чия наукова діяльність розпочалася у 80 - 90-ті рр. XIX ст. /А.С.Вязигін, М.М.Либович, Д.М.Петрушевський, В.К.Піскорський, Є.В.Тарло, Є.М.Трубецької, Т.Д.Флоринський/. Саме ці медієвісти передусім визначали обличчя вітчизняної історичної науки аж до 1917 р. і навіть де в чому і в радянський час.

Географічні рамки дослідження охоплюють українські землі, що входили до складу Російської імперії: Лівобережжя, Слобожанщини, Південної України. Це обумовлено тим, що медієвістика у вищих навчальних закладах цього регіону України була складовою частиною загальноросійської історичної науки, тоді як медієвістика Галичини та Північної Буковини мала якнайтісніші зв'язки із австрійською та польською історіографією. Остання мала свій, особливий шлях розвитку, а тому повинна стати об'єктом окремого вивчення.

Стан наукової розробки теми визначається тим, що серед досить численних історіографічних робіт немає жодного дослідження, яке б повністю було присвячено темі даної дисертації.

В узагальнюючих роботах з історії історичної науки розвитку медієвістики в українському регіоні Російської імперії приділяється дуже мало уваги.

Ведучи мову про розвиток цієї галузі історичної науки у вищих навчальних закладах України, автори цих робіт обмежувалися в основному згадуванням тільки деяких найвідомі-

міших імен¹. І лише В. П. Бузескул у праці "Всеобщая история и ее представители в России в XIX - начале XX вв"² розглядає творчість звіть маловідомих, початкувчих вчених³. Однак надто великий матеріал не дав змоги авторові дати розгорнуту характеристику наукової спадщини цих істориків.

Деякі питання розвитку медієвістики побіжно розглядаються й в працях з історії окремих вищих навчальних закладів України⁴. Але ця проблема, звичайно, не могла одержати в них досить повного висвітлення з огляду на їх загальний характер і звілейні завдання.

Більш докладний нарис розвитку медієвістики в дореволюційний період був поданий лише в книзі "Історія Київського університету", надрукованій ще в 1959 р.⁴ Однак багато вміщених у ньому оцінок вимагають перегляду й уточнень.

Значно ширше література, присвячена творчості окремих медієвістів України. Однак в цих історіографічних роботах звага авторів зосереджується на творчості лише найвидатніших дослідників-медієвістів розглядуваного періоду, таких як: М. С. Дринов, І. В. Лучицький, М. М. Любович, Д. М. Петрушевський, В. К. Пискорський, Є. В. Тарле, Ф. І. Успенський, А. М. Ясинський⁵. Але ж навіть їх наукова творчість не може вважатися всебічно розглянутою. Так, наприклад, до-

¹ Соболевский А. И. Славяноведение в русской высшей школе // Славянские известия. - 1909. - № 5. - С. 636-642; Вайнштейн О. Л. Историография средних веков. - М. - Л., 1940; Очерки истории исторической науки в СССР. - М., 1961-1963. - Т. 2-3; Гутнова Е. В. Историография истории средних веков. - М., 1965; Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян. - М., 1988; Курбатов Г. Л. История Византии /Историография/. - Л., 1975 та ін.

² Бузескул В. П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX - начале XX вв. - Л., 1929-1931. - Т. I-2.

³ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования /1805-1905/. - Харьков, 1908; Историко-филологический институт им. князя Безбородко. Преподаватели и воспитанники. - Нежин, 1900; История Одесского университета за 100 років. - К., 1968 та ін.

⁴ История Киевского университета. - К., 1959.

⁵ Горина Л. В. Марин Дринов - историк и общественный деятель. - М., 1986; Лаптин П. Ф. Проблема общины в трудах И. В. Лучицкого // Средние века. - 1963. - Вып. 23. - С. 216-228; Иванов П. Л. Научная деятельность Н. Н. Любовича // Советское славяноведение. - 1980. - № 4. - С. 85-93; Косминский Е. П. Дмитрий Моисеевич Петрушевский // Ст. дние века. - 1946. - Вып. 2. - С. 5-11; Новикова О. О. В. К. Пискорский // Украинский исторический журнал. - 1992. - № 6. - С. 95-102; Кучеренко Г. С. Проблемы западноевропейского утопического социализма в творчестве Е. В. Тарле // Историография социалистических учений. - М., 1977. - С. 60-86; Горянов Б. Т. Ф. И. Успенский и его значение в византиноведении // Византийский временник. - 1947. - Т. I. - С. 29-108 та ін.

слідники творчості Д.М.Петрушевського при аналізі магістерської дисертації вченого користувалися наступними, значно переробленими її виданнями, а це було здійснено ним уже після того, як він покинув межі України. Період же наукової діяльності вченого у Києві спеціально не розглядався. Торкаючись наукової спадщини іншого відомого медієвіста В.К.Піскорського, автори не зробили розгорнутого аналізу його творчості, аргументованого розбором його праць, а обмежились лише переліком основних положень дисертацій вченого.

Таким чином, інтерес вітчизняних дослідників викликала наукова спадщина лише невеликої частини медієвістів України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Творчість же переважної більшості з них залишалася невивченою, у тому числі й тих учених, які опублікували в розглянутий період цілий ряд значних монографічних досліджень: Г.Є.Афанасьєв, П.М.Біціль, В.Е.Крусман, К.О.Кузнецов, М.Ф.Таубе, Є.М.Трубєцькой, І.А.Линиченко, К.Ф.Радченко, І.М.Собєстіанський, М.Г.Попруженко, К.Д.Попов, О.І.Булгаков, М.С.Гроссу, А.С.Вязигін, Є.Н.Щепкін та ін. Деяким з них була присвячена література меморіального характеру, до якої належать збірки нарисів та некрологи. Проте вміщений в них матеріал, природно, подавався у відповідності з правилом "Про мертвих або добре, або нічого". Винятком можуть служити лише декілька таких нарисів, в яких простежується життєвий та творчий шлях А.С.Вязигіна, Є.Н.Щепкіна, Ф.І.Успенського, О.І.Булгакова, В.Ф.Певницького, І.Г.Малишевського¹. Але ж й в них оцінки творчості подані відповідно до вимог жанру меморіальної літератури.

Звичайно ж, об'єктивнішою виглядає оцінка окремих робіт медієвістів України у численних рецензіях, які регулярно публікувалися в дореволюційний період. Знайомство з ними значно полегшує аналіз творчості медієвістів України. Однак, написані в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., ці рецензії відбивали погляди на ту чи іншу проблему, що встановилися у вітчизняній історіографії того часу і дещо в чому не відповідають сучасним. Крім того, за століття історична наука накопичила немало нових досягнень.

Таким чином, цілий низка питань, пов'язаних з дослідженням історії медієвістики в Україні /творчість більшості вчених, їх життєвий шлях, організація науково-дослідницької роботи, навчальний процес з історії середніх віків, методологічна основа їх дос-

¹ Денисов Я. А. А.С.Вязигин. По поводу 25-летия его научно-педагогической деятельности. - Харьков, 1917; Памяти Е. Н. Щепкина. - Одесса, 1927; Памяти акад. Ф. И. Успенского. - Л., 1929 та ін.

ліджень/ залишається майже нерозробленими у вітчизняній історіографії.

Мета і основні завдання дослідження визначені з урахуванням актуальності обраної теми дисертації та ступеня її наукової розробки. Дисертант ставить собі за мету на ґрунті наявної джерельної бази дати якомога повніше уявлення про розвиток медієвистики на Україні в кінці XIX – на початку XX ст., але тільки в межах тієї частини, яка відноситься до історії середніх віків зарубіжних країн. Для цього автор вважає за потрібне зосередитись на вирішенні слідуючих завдань:

- розглянути організацію науково-дослідницької роботи і підготовки вчених-медієвістів;
- дати огляд викладання історії середніх віків у вищих навчальних закладах України;
- розкрити історичні погляди медієвістів України;
- дослідити наукову спадщину медієвістів України з проблем соціально-економічної, політичної історії середньовіччя, історії середньовічної церкви і культури;
- визначити місце і роль медієвістів України у вітчизняній та світовій історичній науці не тільки у тогочасній, а й в сучасній;
- виявити, чи є підстави говорити про кризу медієвистики у розглядуваний час, як це здебільше стверджувалося в радянській історіографії.

Джерельна база визначена з урахування обраної теми і основу корпусу джерел становить науково-дослідницька спадщина медієвістів України. Хоча вона досить велика за обсягом (більш 300 назв), не всі ці праці мають рівноцінне значення як джерела для даної дисертації. Найбільшу вагу становлять звичайно дослідницькі роботи, які створювалися внаслідок самостійного дослідження джерел, незалежно від того, були це монографії чи дисертації, або ж статті.

Не менш важливо було і з'ясувати методологічну основу цих досліджень, що вимагало вивчення не тільки конкретно-історичних, але й методологічних праць, навчальних посібників і рецензій, які носять у ряді випадків концептуальний характер і розкривають основні прийоми науково-дослідницької роботи того часу.

Третій великий комплекс використаних автором джерел становлять матеріали з усього процесу: навчальні плани, програми, записи загальних та спеціальних курсів. Частина цього матеріалу опублікована у вигляді звітів та оглядів викладання предметів. Але ж

основна маса джерел, які розкривають навчальний процес, не надрукована і зосереджена в опрацьованих автором фондах Центрального державного історичного архіву України в Києві, Київського міського державного архіву, Одеського обласного державного архіву, Відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії Наук України, Ніжинської філії Чернігівського обласного державного архіву.

Четверта частина джерел – це неучбовий архівний матеріал, що містить у собі цінні відомості про життєвий шлях, громадську і політичну діяльність медієвістів України, їх особисте листування, а також листи-скарги, рапорти, записки найрізноманітнішого змісту, що дозволяють відновити атмосферу наукового середовища того часу.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що автор вперше у вітчизняній історіографії зробив спробу комплексного дослідження історії медієвістики у межах окремого регіону – України. Був розглянутий останній період дореволюційної медієвістики, який одержав у радянській історіографії найбільш деформоване висвітлення. Новим у дисертації є перегляд верхньої межі цього періоду. Звертаючи головну увагу на методологічні, академічні, наукові та суспільно-політичні аспекти, автор вважає його початком не середину 90-х рр. XIX ст., /тобто час розповсюдження у Російській імперії марксизму/, а першу половину 80-х рр. XIX ст. Встановлено, що криза історичної науки кінця XIX – початку XX ст. не захопила в такій мірі медієвістики, як інші галузі науки, про що стверджувалося в радянській історіографії. У дисертації вперше розглянута наукова діяльність багатьох вчених, організація науково-дослідницької роботи, підготовка медієвістів, навчальний процес з історії середніх віків. На основі аналізу головним чином багатого архівного матеріалу створений біографічно-бібліографічний словник медієвістів України, наведений у додатках.

Практична значимість дослідження заключається в тому, що його матеріали і результати можуть бути використані для підготовки у вищій школі лекційних і практичних занять з історії історичної науки в Україні та історіографії середніх віків, а також для створення праць, присвячених окремим історикам, та науковим установам України. Дисертаційне дослідження може окласти частину узагальнюючої колективною праці з історії української медієвістики та історії історичної науки в Україні взагалі.

Апробація дисертації. Основні положення й матеріали дисертації доповідались на Другій всесоюзній конференції з болгаристики

/Харків, 1991/, на Десятій всеукраїнській славистичній конференції /Чернівці, 1992/, на Московському конгресі слов'янських культур /Москва, 1992/. Результати дослідження були викладені автором у 7 публікаціях. Дисертація обговорювалась і схвалена до захисту на засіданні кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського держуніверситету 18 листопада 1993 р.

Структура дисертації обумовлена поставленою метою і завданнями. Робота складається із вступу, трьох глав, закінчення, додатків і списку використаних джерел та літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У вступі обґрунтована актуальність і наукова значимість проблеми, визначений ступень її наукової опрацьованості, охарактеризована джерельна база дослідження, сформульована його мета і завдання, викладені основні положення, що винесені на захист.

У першій главі "Медієвістика у вищих навчальних і наукових закладах України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст." досліджується організація науково-дослідницької роботи в галузі медієвістики і підготовка вчених-медієвістів розглядається викладання історії середніх віків у вищих навчальних закладах України та історичні погляди медієвістів України.

У першому параграфі "Організація науково-дослідницької роботи і підготовка вчених медієвістів" йдеться про те, що у розглядуваний період в Україні медієвістика не мала спеціальних організаційних структур. Тому вся робота з вивчення середньовічної історії планувалась і проводилася окремими вченими, які займали кафедри загальної історії, слов'янознавства, церковної історії, та ін., що існували у різних вищих навчальних закладах України /університетах Києва, Харкова, Одеси, історико-філологічному інституті в Ніжині, Київській духовній академії/.

На цих кафедрах за період в 1880 по 1917 р. було підготовлено 13 магістерських і 10 докторських дисертацій, при чому близько половини всіх дисертацій /11 з 23/ були написані в університеті святого Володимира в Києві під керівництвом І.В. Лучицького, Ф.Я. Фортинського і Т.Д. Флоринського. Дана статистика виглядає величезною у порівнянні з науковими дослідженнями останнього періоду розвитку медієвістики в Радянській Україні /1957-1991/, коли більш як у 20 вищих навчальних закладів було підготовлено 11 кандидатських і 4 докторських дисертацій з історії середніх віків.

Встановлено, що проблема кадрів медієвістів у вищих навчальних закладах дореволюційної України розв'язувалась як шляхом підготовки місцевих фахівців, так і за рахунок запрошення викладачів з університетів інших регіонів Російської імперії /відповідно П:15/.

Наявність у кінці XIX – на початку XX ст. такої кількості висококваліфікованих кадрів в Україні відбулося й на науковій продуктивності. У розглядуваний період було опубліковано 30 монографій – у 10 разів більше, ніж у Радянській Україні в 1957–1991 рр. Більш вагомі наукові досягнення дореволюційної медієвістики в порівнянні з наступним, радянським періодом пояснюються передусім з відсутністю у досліджуваний період партійно-політичного тиску, властивого радянській епосі, можливістю здійснювати довготривалі наукові відрядження за кордон, доброю організацією вивчення у гімназіях іноземних мов, як стародавніх, так і нових, що давало змогу студентам знайомитися з новою закордонною історичною літературою і вивчати середньовічні джерела мовою оригіналу. Крім того медієвістика не зважалась у той час неактуальною, як це трапилося у післяжовтневий час.

У другому параграфі "Викладання історії середніх віків у вищих навчальних закладах України" встановлюється, що у розглядуваний період історія середньовіччя викладалась у межах найрізноманітніших дисциплін. На історико-філологічних факультетах університетів Києва, Харкова, Одеси та Ніжинського інституту ця епоха розглядалась у загальних і спеціальних курсах з середньовічної історії західноєвропейських держав, зарубіжних слов'ян і Візантії, історії християнської церкви. В Київській духовній академії історія середньовіччя і церкви у середні віки вивчалась у межах предметів нова громадянська історія, загальна церковна історія, історія і розбір західних оповідань, пагіристика, гомілетика та історія проповідництва.

Усі ці дисципліни посідали вельми помітне місце у навчальному процесі загалом. За кількістю різних прочитаних загальних і спеціальних курсів, проведених практичних занять та стабільністю професорсько-викладацького складу перше місце посідав університет святого Володимира у Києві. Показовим дисертант вважає і високий професійний рівень викладачів. Так, за 37 передреволюційних років /1880–1917/ у вищих навчальних закладах Києва, Харкова, Одеси й Ніжина до навчального процесу з історичних предметів, які включали в себе середньовічну епоху, було залучено 39 професорів, тобто майже у 8 разів більше, ніж у післявоєнний радянський період. Підкреслюється, що на навчальному процесі у вищих учбових закладах України негативно відбився недостатньо чіткий розподіл курсу історії серед-

ніх віків за роками навчання, випадки заміни загальних курсів спеціальними, нерегулярність проведення практичних занять, відсутність стабільних масових видань навчальних посібників, які б можна було мати у повсякденному користуванні.

Порівнювання навчального процесу у вищих навчальних закладах України з іншими університетами Російської імперії, а також Австро-Угорщини показує, що принципових відмінностей у цьому процесі не спостерігалось.

У третьому параграфі "Історичні погляди медієвістів України" викладені результати аналізу теоретико-методологічної основи курсів з історії середніх віків, навчальних посібників, а також рецензій та монографій.

В цілому підтверджується загальновізнана думка про те, що розглядуваний період характеризувався все більшим поширенням позитивістської методології. Разом з тим стверджується, що питання про кризу історичної науки початку ХХ ст. вимагає нового спеціального дослідження, бо розмір цієї кризи все ж багато в чому перебільшувався. Незважаючи на окремі рецидиви слов'янофільства і деякі прояви неокантіанства, саме позитивізм став теоретико-методологічною основою досліджень учених розглядуваного періоду. Пізніше, порівняно з іншими країнами Європи, проникнення позитивізму в Росію сприяло тому, що його послідовники брали з нього найпрогресивніші постулати. Серед них – теорія прогресу, вчення про закономірності й багаточинність історичного процесу, які обумовили в кінцевому рахунку стійкий інтерес до соціально-економічних аспектів і новий погляд на проблему ролі особистості в історії. Підкреслюється, що історичні погляди основної маси медієвістів України виявляють риси, характерні і відомої сучасної школи "Анналів".

У другій главі "Робота проблем соціально-економічної та політичної історії середньовіччя у працях медієвістів України кінця ХІХ – початку ХХ ст." виявляються основні тенденції, властиві медієвістиці розглядуваного періоду, а саме: які теми традиційно розроблялися, який новий підхід з'явився у дослідженні старих сюжетів, які були нові проблеми, які стали предметом досліджень у 1880–1917 рр., чому вони постали перед наукою і як розв'язувалися. Виділяється п'ять головних проблем кожною з яких присвячений окремий параграф.

У першому параграфі "Висвітлення історії міжнародних відносин" розглядаються праці, що відносяться до цієї тематики. Підкреслюється, що звернення медієвістів України до проблем міжнародних відно-

син були продовженням традицій попереднього часу, коли основна увага приділялася зовнішньополітичній історії різних держав. Однак аналіз низки робіт дозволяє встановити прояв нової тенденції – не обмежуючись у дослідженнях лише історією політичних зв'язків, торкатися в них зв'язків економічного, культурного, конфесійного характеру. Найповніше це проявилось у роботі Т. А. Линниченко про польсько-руські зв'язки IX–XII ст. Іншою характерною рисою досліджень з вказаної тематики, що відрізняє її від робіт попереднього періоду, було прагнення до узагальнення тих чи інших подій і явищ. Це знайшло своє відображення у творчості М. О. Таубе, котрий констатував пом'якшення звичаїв у міжнародних зіткненнях середніх віків, обумовлених впливом християнства. З'явилися і перші спроби історіографічного висвітлення історії першого хрестового походу /Ф. Я. Фортиновський/. Зроблено певний внесок у розширення джерельної бази вивчення четвертого хрестового походу /П. М. Біціль/.

У другому параграфі "Дослідження в історії середньовічної держави і станово-представницьких установ" встановлюється, що хоча вивчення даної проблеми також було продовженням традицій попереднього періоду, все ж у розглядувані роки в цих дослідженнях теж з'явилась позитивна тенденція, а саме: відмова від визначальної ролі особистості й різних ідей і прагнення до з'ясування передовсім ролі різних станів і характеру соціально-економічних відносин, що склалися у державі. В цілому ряді фундаментальних праць були вперше на досить високому науковому рівні розглянуті соціально-економічні передумови складання станової Чеської держави у передгуситську епоху /А. М. Ясинський/, ґрунтовно вивчені джерела зі внутрішньої історії Сербської держави XIV–XV ст. /Т. Д. Флоринський і В. В. Качановський/, виділена істотна роль, яку відігравали кортеси у середньовічній Кастилії /В. К. Піскорський/ і палата обшин в Англії епохи Слизавети і перших Страртів /К. О. Кузнецов/. У цей же час були вперше опубліковані й узагальнюючі праці з історії окремих держав: Іспанії і Португалії /В. К. Піскорський/, Ірландії /Т. О. Афанасьєв/, Візантії /Ю. А. Кулаковський/, серед яких у перших двох були зроблені серйозні спроби розібратися в особливостях аграрних відносин указаних держав.

У третьому параграфі "Вивчення аграрних відносин та історії середньовічного селянства" звертається увага на те, що стійкий інтерес медієвістів України до цієї проблеми, по суті, проявився тільки з 60-х рр. XIX ст. Автор цілком згоден з загальновизнаною у сучасній вітчизняній історіографії думкою про те, що дослідження історії аграрних відносин були пов'язані як з поширенням нової по-

зитивістської методології і з соціальною перебудовою в Росії за реформами 60-70-х рр., так і з спробами ряду зарубіжних дослідників, і передусім Фюстеля де Куланжа, спростувати обцину теорію й довести одвічність приватної власності на землю. Одержані у цей час медієвістами України наукові злобутки збагатили вітчизняну і європейську медієвістику. Серед них — наукове обґрунтування розповсюдження в іспанському селі общини /І. В. Лучицький/, перше повне дослідження суті кріпацтва в Каталонії /В. К. Піскорський/, з'ясування соціально-економічних причин повстання Уога Тайлера /Д. М. Петрушевський/, спроби наукового висвітлення питань історії селянської общини у Візантії і суті прониї /Ф. І. Успенський/, доведення існування кругової поруки на ранньому етапі розвитку у всіх народів, а не лише слов'янських /І. М. Собєстіанський/, аналіз Грамот Болгарських царів як одного з найважливіших джерел для характеристики майнових відносин у середньовічній Болгарії /Г. А. Ільїнський/. Вивчення аграрних відносин у середньовіччу склали найбільш важливу частину досліджень із соціально-економічної історії, опублікованих у цей період. Інша частина робіт у цьому напрямі була об'єднана урбаністичною тематикою.

У четвертому параграфі "Питання історії середньовічного міста" проведено дослідження підтверджує думку О. В. Гугнової, що з 80-90-х рр. ХІХ ст. розпочинається новий етап розвитку урбаністики, коли вчені намагалися перенести суперечку про причини і шляхи виникнення середньовічних міст у Західній Європі з юридичної на економічну основу. Ця тенденція виявилась і у працях медієвістів України того часу. Наприклад, А. С. Вязигін і І. М. Бондаренко зазначали, що для з'ясування питання про походження міста слід звернути більше уваги на соціально-економічні фактори. Однак в цілому досягнення медієвістів України з даної проблеми були досить скромними.

Певної уваги з урбаністичних досліджень цього періоду заслуговує монографія В. Г. Ляскоронського про взаємини Філіпа Августа щодо міст, яка вислила в себе аналіз текстів знову підтверджених і пожалуваних королівських грамот. Таким чином в розглядуваний період були зроблені лише перші кроки у вивченні історії середньовічних міст.

У п'ятому параграфі "Проблеми історії суспільної думки, гуситського руху і Реформації" підкреслюється, що якщо вивчення епохи Гусизму і Реформації мало місце й у попередній період, то звертання медієвістів України до історії суспільної думки було здійснено вперше. Ці проблеми займали проміжне становище між роботами з соціально-

економічною та політичною історію середньовіччя, з одного боку, і працями з історії церкви і культури, з другого. Новий підхід дослідників України до сути вказаних проблем проявився передовсім у їх відмові від лише церковно-релігійного трактування характеру суспільної думки і реформаційного руху у країнах Європи. На чільне місце висувалися соціальні, економічні та політичні причини цих явищ. Найбільшим внеском до вивчення вказаних проблем стало створення робіт, присвячених зв'язуванню соціально-економічної основи утопічних поглядів Томаса Мора /Є.В.Тарле/, сути реформаційного руху в Польщі як результату майнових суперечностей між шляхтою і дукховенством /М.М.Лобович/.

У третій главі "Питання історії середньовічної церкви і культури у медієвістиці України в кінці XIX – на початку XX ст." зроблена спроба критично підійти до розповсюдженої у радянській історіографії точки зору про те, що вивчення в кінці XIX – початку XX ст. історії церкви було наочним показником кризи вітчизняної історіографії та проявом ідеологічної реакції у країні після революції 1905–1907 рр. Підкреслюється, що пов'язувати розвиток культурно-історичного напрямку в медієвістиці з методологічними труднощами початку XX ст., і тим паче з революцією 1905–1907 рр. не має підстав. В більшості своїй ці роботи були написані у 80–90-ті рр. XIX ст. і з'явилися відгуком на проголошення у 1870 р. догмату про папську непогрішимість, тоді як інтерес до східного православ'я у другій половині XIX р. був викликаний перш за все 1000-річним ювілеєм слов'янських першовчителів.

У першому параграфі "Проблеми історії західної церкви і папства" підкреслюється, що праці з даної тематики стали істотним внеском до вітчизняної і європейської медієвістики. Вони розкривали найрізноманітніші аспекти церковно-історичної тематики: роль і значення Арнольда Брешианського в антипапському народному русі середини XII ст. /В.П.Бузескул/, неспроможність догмату про папську непогрішимість /В.Ф.Ястребов/, догматичну суть англіканства у порівнянні з канонами православної церкви /О.І.Булгаков/, історію середньовічної гомілетики від Блаженного Августина до Гілерія /В.Ф.Певницький/.

Але ж центральне місце у творчості медієвістів України, котрі розглядали церковно-історичні проблеми, посідали роботи з історії взаємин духовної і світської влад. Вони охоплювали історію папства з часів краху Західної Римської імперії до середини 80-х рр. XI ст. Розпочаті В.К.Надлером, ці дослідження були успішно продовжені

А.С. Вязигіним та Є.М. Трубецьким, предметом всебічного вивчення яких стала епоха Григорія УП. Вишовки А.С. Вязигіна про політичне й економічне підґрунтя церковних реформ XI ст., і розкриття Є.М. Трубецьким корінних суперечностей теократичної системи Григорія УП та його сучасників з дійсністю, зберігаєть своє наукове значення й до наших днів.

У другому параграфі "Історія зарубіжної православної церкви і Кирило-Мефодіївська проблема" доводиться, що учені, які займалися вивченням даних сюжетів, дотримувалися в основному традиційних поглядів, що було почасти обумовлено звичайним характером ряду робіт. Тому вони не зробили в науку такий істотний внесок, як дослідники історії середньовічного папства. Ці дослідження в основному були переважно присвячені двом великим проблемам: історії різних ересей і кирило-мефодіївській тематиці. Досить односторонній підхід до суті розглядуваного явища продемонстрували П.О. Терисвський, який прагнув зобразити історію іконоборчого руху, але не враховував у своєму дослідженні роль і міру впливу на урядову політику світських соціальних сил, та М.С. Гроссу, який, зосередившись на вивченні місця і ролі в цьому русі Феодора Студита, не врахував соціальних причин іконоборства.

Найбільших успіхів у рамках дослідження різних сторін історії зарубіжної православної церкви досягли в цей період М.Г. Попруженко, який розглянув одно з найважливіших джерел з історії богомільства — "Синодик царя Бориса", К.Д. Попов, котрий видав декілька творів Блаженного Діадоха і довів його історичність, а також І.Г. Малишевський, чий роботи з історії слов'янських першочителів і стану слов'янської церкви в Моравії по смерті Мефодія не втратили наукової цінності до сьогоднішнього часу.

У третьому параграфі "Вивчення історії середньовічної культури" показується, що у 80-ті — на початку 90-х рр. XIX ст. розробка цієї проблеми носила випадковий характер, оскільки статті і доповіді, надруковані в ці роки, були написані до ювілею Я.А. Коменського і Дж. Бруно й науково-дослідницькими роботами не були. Але з початку 90-х рр. почала виділятися група вчених, чия творчість повністю або значною мірою була присвячена культурно-історичній тематиці. Ця обставина вигідно виділяла розглядуваний період від попереднього часу, коли в Україні якихось помітних досліджень з історії середньовічної культури створено не було. Багато з розглянутих медієвістами України культурно-історичних проблем лише уперше стали предметом спеціального вивчення. Найпомітнішими виглядають досягнення вчених України в дослідженні історії візантійської освіченості XI,

XIII та XIV ст. /Ф.І.Успенський/, стану культури й ідеології різних релігійних партій Болгарії в епоху перед турецьким завовванням /Е.Ф.Радченко/. Була спростована теза, поширена у ті часи, про докорітні відмінності правових засад у побуті стародавніх слов'ян і германців /І.М.Собестіанський/. Велике значення мала спроба дослідити попередників англійського гуманізму /В.Е.Крусман/, а також показати внутрішній духовний світ і соціальну ідеологію звичайної людини в італійському суспільстві XIII ст. на підставі хроніки Салімбене /П.М. Біццлі/.

У заключенні автор намагається підвести підсумки розвитку медієвистини в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.

Підкреслюється, що, не дивлячись на деякі несприятливі умови, які випливали почасти з формально-організаційних і політичних вад /прийняття нового університетського статуту 1884 р., політизація суспільства, вплив світової війни/, все ж є більше підстав говорити не про кризу медієвистики у цей час /як це стверджувалося ще не так давно в радянській історіографії/, а про більш високий її рівень у порівнянні з попереднім та наступним періодами.

Про це свідчать як учбовий процес і підготовка кадрів, так і якість наукових досліджень.

Викладання історії середніх віків у вищих навчальних закладах України в цей час досягав рівня, що відповідав вимогам тогочасної історичної науки і забезпечувалося професором, яка ні в чому не поступалася за кваліфікацією викладачам інших європейських університетів. Це продовжували працювати старі професори /М.С.Дринов, І.В. Лучицький, Ф.І.Успенський, Ф.Я.Фортинський/. Разом з тим у розглядуваний період вони готують до професорської діяльності здібну молодь, серед якої такі в майбутньому всесвітньо відомі вчені, як Д.М.Петрушевський, В.К.Птскорський, П.М.Біццлі, Є.В.Тарле, А.Н.Ясинський.

З огляду на це немає нічого дивного в досить високих досягненнях в науковій розробці великої кількості важливих проблем середньовічної історії, наукові результати яких були прийняті не тільки у тогочасній медієвистині, а й зберегли своє наукове значення в сучасній історичній науці. Окрім чисельних конктерно-історичних праць у розглядуваний період були створені роботи з історії окремих держав у середні віки. До наукового обороту була залучена й велика кількість нових джерел.

Особливо підкреслюється значне розширення проблематики дослідження медієвистів України кінця XIX – початку XX ст. порівняно з

попередніми роками і перш за все за рахунок плідної розробки соціально-економічних проблем середньовічної доби.

До дисертації наведені додавки:

1. Кількість і тематика дисертацій, підготованих у вищих навчальних закладах України.

2. Таблиці по викладанню історії середніх віків у вищих навчальних закладах України по рокам.

3. Біографічно-бібліографічний словник медієвістів України.

Основні положення та зміст дисертації викладені в публікаціях:

1. История болгарской церкви в творчестве А. С. Лебедева // Болгаристика в системе общественных наук: Тезисы докладов и сообщений II Всесоюзной конференции по болгаристике. - Харьков, 1991. - С. 53-54.

2. Медієвістика в Харківському університеті // Вестник Харківського університету. - 1991. - №357. - Вип. 24. - С. 69-83. /Співавтор Ю. О. Голубкін, А. І. Митряєв/.

3. А. С. Вязигин как историк-медієвіст // Вестник Харківського університету. - 1992. - №362. - Вип. 25. - С. 124-128.

4. Харківський період наукової діяльності професора А. Л. Погодина // Вестник Харківського університету. - 1992. - №363. - Вип. 26. - С. 124-134.

5. Изучение и преподавание истории средних веков на Украине в конце XIX - начале XX вв. // Сборник научных работ аспирантов Харківського госуниверситета. - Харьков, 1992. - С. 157-159.

6. Кирилло-мефодієвська проблема в трудах медієвістів України XIX-XX вв. // Болгарская культура в веках: Тезисы докладов научной конференции 26-27 мая 1992 г. - Москва, 1992. - С. 104-105 /Співавтор А. І. Митряєв/.

7. Викладання середньовічної історії слов'ян у університетах України в кінці XIX - на початку XX ст. // Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури: Тези доповідей X Всеукраїнської славистичної конференції. - Чернівці, 1992. - С. 261-262.

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

Нідп. до друку І.02.94.Формат 60 x 84 1/16.

І,0 ум.-друк.арк.,І,0 обл.-вид.арк. Тираж 100. Зам. 23.

Дільниця оперативного друку ХДАУ.

461050

AB 29.392